

تبیین جایگاه و نقش استاد علی اکبر غفاری در حفظ و انتقال فرهنگ شیعه به آیندگان با تأسی از شیخ صدوق

ام البنین موقر^۱

محمد قاسمی^۲

جواد علاءالمحدثین^۳

مهریار شبابی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰

چکیده

اهمیت پرداختن به "تبیین جایگاه و نقش استاد علی اکبر غفاری در حفظ و انتقال فرهنگ شیعه به آیندگان با تأسی از شیخ صدوق" از آن جهت ضروری است که در آثار و خدمات علمی صدوق و غفاری، با وجود فاصله زمانی قابل توجهی بین آنها، در موارد زیادی مشابهت دیده می شود. از جمله این موارد؛ شخصیت، خدمات علمی به ویژه نقش مشترک آنها در انتقال فرهنگ و ذخائر حدیثی شیعه به آیندگان است؛ همان طور که صدوق در قرن چهارم هجری در أخذ، حفظ و حراست از احادیث معصومین کوشیده و این میراث عظیم را از گذشتگان به آیندگان انتقال داده، غفاری نیز در عصر حاضر این آثار را از گزند آسیب های متعدد پیرایش کرده و با تصحیح و تحقیق علمی آنها را به آیندگان انتقال داد. بنابراین، معرفی فعالیت ها و خدمات علمی غفاری در مقایسه با ابرمرد تاریخ علم حدیث صدوق، راهی به سوی آیندگان می گشاید تا عالم تشیع از آن بهره مند گردد. آثار مکتوب غفاری، اهتمام ایشان به تصحیح و تحقیق آثار بزرگان دین، توجه به اهمیت آنها، تأسی و ارادت به شخصیت علمی بزرگان دین به ویژه صدوق را به خوبی می نمایاند و ایشان را در جرگه ی حدیث شناسان بلند پایه ی مکتب ائمه ی معصومین قرار می دهد. مجاهدت علمی ایشان برای آیندگان ارزشمند و قابل الگو گیری است.

^۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. om.movaggar@gmail.com

^۲. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

dr.ghasemi92@yahoo.com

^۳. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. jmoh-85@yahoo.com

^۴. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

shababimehr@gmail.com.

کلیدواژه‌ها: علی‌اکبر غفاری؛ شیخ صدوق؛ فرهنگ شیعه؛ مجاهدت علمی.

مقدمه

شخصیت‌های برجسته‌ای در میان علمای شیعه وجود دارند که نقش بسزایی در احیا و انتقال علوم اهل بیت پیامبر (ص) به نسل‌های بعدی داشته‌اند؛ همان‌گونه که شیخ صدوق در قرن چهارم در تحصیل، فعالیت‌ها، آثار و خدمات علمی، تربیت شاگرد، تعلیم و ترویج مذهب شیعه سرآمد بود، استاد علی‌اکبر غفاری نیز در عصر حاضر در تأسیس مراکز مؤثر علمی، تربیت شاگردان، ترویج علوم اسلامی، تصحیح و تحقیق علمی آثار مکتوب ارزشمند بزرگان دین به ویژه کتب اربعه کم نظیر بود.

آثار بزرگان دین، گنجینه‌های پایان‌ناپذیری هستند که با وجود گذشت بیش از هزاران سال از تاریخ تدوین و تألیف آن‌ها، همچنان ارزش و اعتبار خود را حفظ کرده و در صدر قفسه کتابخانه‌ها، سینه فقها و دانشمندان جای گرفته‌اند. اما، با گذر زمان برخی از این آثار ارزشمند کهن اسلامی دچار آسیب‌های جدی می‌شوند. اخیراً، این آسیب‌ها ناشی از عواملی از جمله؛ کمبود امکانات، به روز نبودن خطوط چاپی، بی‌توجهی ناسخان، ناشران، چاپ متون قدیمی بدون تصحیح، و دلایل متعدد دیگر بود، که موجب می‌شد این آثار ارزشمند در کنج قفسه‌ها باقی مانده و در حال اضمحلال شوند و یا معارف اسلامی غلط انتشار یابد. استاد علی‌اکبر غفاری دانشمند و حدیث‌شناس معاصر با تلاش شبانه‌روزی و تحمل سختی‌های طاقت‌فرسا موفق شد آنها را تحقیق، تصحیح و احیا نماید و پس از چاپ در اختیار عموم قرار دهد.

اهمیت پرداختن به موضوع جایگاه و نقش استاد علی‌اکبر غفاری در حفظ و انتقال فرهنگ شیعه به آیندگان با تأسی از شیخ صدوق از آن جهت است که با وجود فاصله زمانی زیادی بین این دو بزرگوار مشابهت بسیاری در شخصیت و خدمات علمی آنها وجود دارد به ویژه نقش مشترک آن دو در انتقال ذخائر حدیثی شیعه به آیندگان.

سؤال این است وجوه مشابهت بین شخصیت علمی، آثار و خدمات استاد غفاری و شیخ صدوق در چیست؟ نقش استاد غفاری در حفظ و انتقال فرهنگ شیعه به آیندگان چیست؟ اگر مجاهدت‌های هر یک از این دو بزرگوار در زمینه علوم حدیثی نبود چه مشکلاتی برای متون حدیثی شیعه پیش می‌آمد؟ بدون تردید، آشنایی با شخصیت علمی، آثار و خدمات چنین شخصیت‌هایی و معرفی نقش آنها در انتقال فرهنگ و ذخائر شیعه می‌تواند برای نسل امروز ما موجب الگوگیری، آگاهی بخشی و امید آفرین است.

پژوهش‌های ارزشمندی پیرامون شخصیت و خدمات علمی استاد غفاری انجام شده است. به عنوان نمونه، در یکی از پژوهش‌ها به شیوه تصحیح و تحقیق استاد غفاری بر کتاب "من لایحضره الفقیه" پرداخته شده است؛^۵ پژوهش دیگر

^۵ غروی نایینی، نهله (۱۳۸۴ش)، "روش تحقیق، تصحیح و تعلیق استاد غفاری در کتاب من لایحضره الفقیه"، نشریه: پژوهش دینی، زمستان، شماره ۱۲، ص ۳۳-۵۱؛ در این مقاله خدمات استاد در تصحیح و تعلیق کتب متقدمین در مقدمه مطرح شده سپس به پاس

پیرامون "شیوه نقد و فهم حدیث ازدیدگاه استادغفاری" است.^۶ تاکنون هیچ پژوهشی، به بیان خدمات علمی استاد غفاری با تاسی از شیخ صدوق نپرداخته است؛ بنابراین، در این پژوهش جهت نیل به هدف، مصاحبه ها، پژوهش ها و آثارعلی اکبرغفاری به ویژه تصحیح و تحقیق ایشان بر آثار شیخ صدوق مورد مطالعه قرار گرفته تا ضمن جلوگیری از دوباره کاری ها،^۷ به عنوان منابع تحقیق استفاده شده است. با بررسی و واکاوی از آنها؛ تولد، تحصیلات، آثار، فعالیت ها و مجاهدت های علمی هریک از این دو بزرگوار در حفظ، حراست و انتقال متون حدیثی شیعه به آیندگان، به طور مجزا استخراج شده، وجوه مشابهت ها در سه بخش تبیین شد. در هریک از این بخش ها، ضمن بیان مجاهدت های علمی هر دو بزرگوار، اهتمام غفاری به احیا، تصحیح و تحقیق بر این آثار ارزشمند مطرح شد، تا نقش ایشان در حفظ و انتقال فرهنگ شیعه به آیندگان با تاسی از شیخ صدوق نیز روشن شود.

وجوه مشابهت بین شخصیت علمی، خدمات و آثار استاد غفاری و شیخ صدوق

بزرگداشت خدمات آن استاد به اسلام و مسلمانان به بیان چگونگی روش استاد در مجموعه فقهی من لایحضره الفقیه پرداخته شده است.

۶. رضوانی، مریم (۱۳۹۴ش)، "روش های نقد و فهم حدیث از دیدگاه استاد علی اکبر غفاری"، مریم رضوانی، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک، ۱۳۹۴؛ ص ۱۶؛ انگیزه و احساس استادغفاری در توجه بیشتر به آثار مرحوم صدوق در حد یک پاراگراف مطرح شده است.

۷. الف-مصاحبه کیهان فرهنگی (۱۳۶۵ش)، "استاد علی اکبرغفاری احیاگر میراثی از تشیع"، کیهان فرهنگی، خرداد، شماره ۲۷؛ در این مصاحبه گفتگوهای استاد غفاری پیرامون زندگی، اساتید، تصحیح و تحقیق بر آثار متقدمان، شیوه کار، مشکلات، دیدگاه ها و معیارهایشان مطرح شده است.

ب- مصاحبه آینه پژوهش (۱۳۶۹ش)، "گفتگو با استاد علی اکبرغفاری"، نشریه آینه پژوهش، آذر و دی ماه، دوره یک، شماره ۳، شماره پیاپی ۳، ص ۵۶-۶۵؛ در این مقاله نیز صحبت های استاد غفاری پیرامون اهمیت آثار مرحوم شیخ صدوق، ضرورت احیا متون، لزوم تلاش گسترده و عظیم برای تحقیق در جوانب گوناگون فرهنگ اسلامی، ویژگی های پژوهش استوار و سودمند تحریر شده است.

ج- مردی، "عباسعلی (۱۳۸۸ش)، "مردی از تبارنور"، نشریه آینه پژوهش، مهر و آبان، سال پانزدهم، شماره ۴؛ این مقاله با توجه به مقدمه ها، آثار وی، گفته های دیگران و گفتگوهای خود استاد غفاری ترتیب داده شده است.

د- شهری، محمدحسین (۱۳۸۳ش)، "یادنامه استادعلی اکبرغفاری" (شامل: مقاله بهرادر جعفری، حسین استادولی، مهدی دشتی و جمعی از اهل تحقیق)، نشریه سفینه، پاییز، دوره یک، شماره ۴، ص ۱۰۰-۱۴۲.

ه- شریفی، علی (۱۳۸۵ش)، "یادنامه استادعلی اکبرغفاری"، انتشارات رایزن؛ با موضوع نگاهی به زندگی، آثار و سخنرانی های استادغفاری.

و- استادولی، حسین (۱۳۸۳ش)، "استادغفاری نیم قرن تحقیق و تجربه"، نشریه ماه دین، آبان و آذر، شماره ۸۵ و ۸۶، ص ۶۵-۷۱.

ز- منتظری، مجتبی (۱۳۸۷)، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد "نقد و تصحیح حدیث از منظر استاد علی اکبر غفاری" دانشگاه امام صادق علیه السلام، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، به راهنمایی کامران ایزدی، و به مشاورت احمد پاکتچی، که استاد غفاری را حضوری درک کرده بودند آثار، خدمات و فعالیت های علمی ایشان را مطرح کرده اند.

۱- تولد و تحصیلات

خانواده رکن اساسی شکل‌گیری شخصیت هر فرد بوده و تحصیلات در شکل‌گیری شخصیت علمی تأثیر بسزایی دارد که معمولاً از دوره کودکی شروع و در دوره جوانی به کمال می‌رسد. شیخ صدوق و استاد غفاری هر دو در خانواده مذهبی متولد و تحصیلات خود را تحت تعالیم اساتید فرهیخته و عالمان فاضل سپری کرده‌اند. که به اختصار به آنها اشاره می‌شود:

۱-۱. شیخ صدوق

محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی معروف به «شیخ صدوق»، بعد از سال ۳۰۵ ق. در شهر قم متولد شد. صدوق همواره به این امر افتخار می‌کرد که با دعای حضرت حجت به دنیا آمده است (صدوق، معانی الاخبار، ۱۳۶۱ ش، مقدمه، ص ۷۳). پدر صدوق معروف به صدوق اول در کتب رجال با احترام، بزرگداشت و ستایش از او نام برده‌اند (همان، مقدمه، ص ۷۸). خانه ایشان در قم از بزرگ‌ترین و معتبرترین خانه‌های شیعه و دارای شکوه و عظمت بود. جمع کثیری از اساتید علم، فضائل برجسته و حاملان حدیث و فقه از آن برخاسته‌اند (همان). شیخ صدوق در قم سال‌ها با پدر معظمش زندگی کرده و از او و دیگر علمای قم دانش آموخت. سپس، بنابه درخواست اهالی ری به ری هجرت کرد (همان، مقدمه، ص ۱۷).

۱-۲. استاد علی اکبر غفاری

استاد غفاری در سال ۱۳۰۳ هجری شمسی در تهران در خانواده‌ای مذهبی و متوسط دیده به جهان گشود (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۱۳۶۵ ش، ص ۴). پدر آن بزرگوار غلامحسین غفاری در زمانه‌ای مملو از فسوق، فردی صددرصد متدین و پایبند به مذهب بود. جدیت، پشتکار و توجه تام به امور مذهبی از جمله خصایصی بود که استاد غفاری از پدر بزرگوارشان دریافت داشتند، و بی‌شک هسته اولیه و تداوم شخصیت ایشان مرهون دقت نظر و مراقبت‌های پدر بوده است (شهری، ۱۳۸۳ ش، ص ۱۰۲). علی‌رغم مشکلات و محدودیت‌های آن روزگار - که حاکم بر خانواده ایشان هم بود - با توجه، تلاش مجدانه، و ایثار همواره قابل تقدیر مادر بزرگوار استاد که اهتمام وافری در مورد تحصیلات فرزندان داشت - برخلاف شرایط موجود که از تشویق جهت کسب علم خبری نبود - استاد غفاری تحصیلات ابتدایی را در تهران به پایان رساند. بنا به رسم خانواده‌های مذهبی آن روز (همان) و همچنین بنا بر نظر به علاقه وافری که ایشان به قرآن داشته در محضر یکی از قراء معروف تهران به آموختن علم قرائت، تجوید، احکام و مسائل مربوط به آن پرداخت (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۱۳۶۵ ش، ص ۴). سپس در خدمت یکی از فضلا و مدرسین مدرسه خان مروی - که از مدارس پر رونق و پرفیض علوم قدیمه تهران بود - به نام سید محیی‌الدین علوی طالقانی (شهری، ۱۳۸۳ ش، ص ۱۰۳) در خارج از این مدرسه به تحصیل پرداخت و فقه و اصول را تا شرح لمعه تلمذ کرد. در طول این مدت در جلسات تدریس تفسیر میرزا خلیل - کمراهی هم شرکت می‌کرد. استاد غفاری بعد از پایان «سطح» در تهران برای شرکت در دروس «خارج» به قم مشرف می‌شد. و از درس پرفیض بزرگانی همچون آیت الله شیخ شهاب الدین اشراقی شرکت می‌نمود. بیشتر مباحث تفسیری را

نزد اساتیدی همچون آیت الله سید کاظم گلپایگانی که در تهران تشکیل می‌شد به طور کامل شرکت می‌کرد و بالأخره توانست یک دوره کامل تفسیر قرآن را از محضر علمی و پرفیض و برکت ایشان استفاده کند (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۱۳۶۹ش، ص ۴).

۳-۱. بررسی

ایفای نقش ویژه این دو بزرگوار در تاریخ اسلام بدون تردید به اصالت خانوادگی آنها و دامنی که در آن تربیت یافته اند، ارتباط دارد. هر چند که امتیازات شخصیتی و علمی صدوق فراوان و بیان آنها نیازمند مقاله مستقل است و این مقاله در صدد احصای آنها نیست، ولی مطالعه دوره‌های تحصیلات این دو دانشمند بزرگ جهان اسلام، نشان دهنده این نکته مهم است که این دو بزرگوار در عین فاصله زمانی بسیار طولانی شباهت‌های چشمگیری دارند. وجوه اشتراک آنها در رشد در خانواده مذهبی، اشتیاق خود و خانواده به تحصیل در محیط مذهبی، بهره‌مندی از اساتید مبرز، تلاش و فعالیت مستمر، تحمل سختی‌های طاقت فرسا و مانند آن است. این امر نشان می‌دهد که در هر دوره‌ای اگر پژوهشگر علوم حدیثی به چنین روش‌هایی متعهد باشد بدون شک به مراتب بالای علمی دست خواهد یافت. به قول سعدی:

نام نیکو گر بماند ز آدمی؛ به کزو ماند سرای زرنگار (سعدی، ۱۳۵۹ش، قصیده ۲۸).

۲. مقام علمی

مقام علمی علما و دانشمندان از اندوخته‌های علمی، فرهیختگی، فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی، آثار تألیفی و تأسیس مراکز علمی آنها قابل استنباط است. علاوه بر این، یکی از ملاک‌های ارزیابی مقام علمی یک عالم، تأیید و سخنان علمای دین و دانش در مورد شخصیت علمی او است.

صدوق و غفاری از جمله دانشمندانی هستند که دارای آثار، خدمات و فعالیت‌های علمی نفیس و ارزشمندی هستند. همچنین، بزرگان در مدح شخصیت علمی و خدمات این دو بزرگوار بسیار سخن‌ها گفته‌اند که به ذکر نمونه‌هایی بسنده می‌شود.

۱-۲. شیخ صدوق

علی اکبر غفاری در مقدمه "معانی الأخبار" به بیان مقام علمی و معنوی والای شیخ صدوق پرداخته و نوشته است که مرتبه شیخ صدوق در علم، فهم، درک حدیث، درجه فقاقت، راستی گفتار، فراوانی تألیفات، پرباری و سرشاری آثار، چندان است که قلم را یارای نوشتن آن و بیان را گنجایش برشمردن آن نیست. دانشمندان پس از وی که شرح حال او را نوشته یا از کتب ذی قیمت و گرانبهای او بهره‌جسته‌اند جملگی در بزرگداشت و تمجید او کوشیده‌اند و همگی به پیشوائی و راست‌گفتاری او اقرار دارند، و از او به عنوان «شیخ»، «طلایه‌دار» و «راست‌گفتار» یاد کرده‌اند (صدوق، معانی الاخبار، ۱۳۶۱ش، مقدمه، ص ۸).

شیخ طوسی در معرفی شیخ صدوق می‌گوید که او دانشمندی جلیل‌القدر و حافظ احادیث بود. از احوال رجال، کاملاً آگاه و در سلسله احادیث، نقادی عالی مقام به شمار می‌آمد. بین بزرگان قم از نظر حفظ احادیث و کثرت معلومات مانند نداشت و در حدود سیصد اثر تألیفی از خود به یادگار گذاشته است (طوسی، الفهرست، ۱۲۷۱ق، ص ۲۳۷).

رجالی کبیر، نجاشی می‌نویسد که ابو جعفر (شیخ صدوق) ساکن ری، شیخ، فقیه و چهره برجسته شیعه در خراسان است، او در سال ۳۵۵ ق. به بغداد نیز وارد شد و با این که در سن جوانی بود همه بزرگان شیعه از او استماع حدیث می‌کردند. او دارای تصنیفات بسیار است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۳۸۹). نجاشی حدود ۲۰۰ اثر وی را آورده است. سیدبن طاوس او را به عنوان کسی که دانش و وثاقتش مورد اتفاق همگان است، می‌ستاید (صدوق، متن و ترجمه من لا یحضره الفقیه، ۱۳۶۷ش، ج ۱، مقدمه، ص ۱۶).

۲-۲. علی اکبر غفاری

همه بزرگوارانی که با استاد غفاری حشر و نشر داشته به شخصیت ممتاز و علمی ایشان صحنه گذاشته‌اند. جهت دوری از اطاله کلام به سخنان و تأییدات تعدادی از علما و بزرگان در مورد ایشان بسنده می‌شود. از جمله؛ آیت الله سیداحمد خوانساری بعد از تصحیح، چاپ و نشر کتاب الکافی توسط غفاری، بسیار خدا را شکر می‌کرد (شرافت، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۳). سپس، ایشان کتاب فقه خود را در اختیار غفاری قرار داده تا ایشان آن را تصحیح کند (استادی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۸۴). یکی دیگر از بزرگانی که برخورد بسیار مثبت و تشویق آمیزی نسبت به چاپ الکافی داشتند آیت الله سید محمد بهبهانی بودند که برای اولین بار به صورت حروفچینی و با تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری وارد بازار نشر می‌گردید (شهری، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۸). آیت الله سید کاظم گلپایگانی از غفاری خواسته بود که کتاب "من لا یحضره الفقیه" را تصحیح کند (صدوق، من لا یحضره الفقیه، مصحح: غفاری، ۱۴۱۳ق، ج ۱، مقدمه، ص ۳). مقام معظم رهبری (مدظله العالی) از غفاری خواسته بود که کتاب "تهذیب الأحکام" را تصحیح کند (طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۳۶۵ش، مقدمه). علامه محمدتقی شوشتری تصحیح و تحقیق کتاب‌های خود از جمله الأخبار الدخيلة، النجعة فی شرح اللمعة و البدایع را به غفاری واگذار کرده بود (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۰). آیت الله سید عبدالحسین شرف الدین عاملی پس از مطالعه و ملاحظه برخی از آثار غفاری در مکتوبی او را آیت الله خطاب کرده بود (همان: ص ۳).

استاد غفاری با علامه امینی در تصحیح و تحقیق بر آثار ارزشمندی همچون مجموعه "الغدیر" همکاری داشت (شهری، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۸). علامه ضمن نگارش مقدمه‌ای کوتاه و ژرف بر "تحف العقول" آن را گرانبهارترین هدیه و ارجمندترین ره‌آوردی دانسته که توسط دانشمند ممتاز و خلف صالح خجسته، میرزا علی اکبر غفاری، به شیوه‌ای علمی برای مزید فایده عامه خوانندگان تصحیح شده است (حرانی، ۱۴۰۴ق، مقدمه).

در زمان حیات غفاری، آیت الله جعفر سبحانی از اساتید بنام حوزه علمیه قم در کرمان در ششمین دوره کتاب سال ولایت از مقام علمی، پژوهشی و خدمات ایشان بسیار تجلیل و قدردانی کرده است. ایشان درباره مرحوم غفاری فرموده‌اند که

خدمتی که ایشان به احیای علوم و معارف اسلامی در دوره معاصر کرد، کمتر از تلاش و کوشش مؤلفان آثار چندین قرن پیش نیست (شرافت، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۴).

بهراد جعفری از شاگردان نزدیک استادغفاری گفته است: به نظر من، استاد، مصداق واقعی آیه شریفه؛ «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا^۸...» بود. از آنجا که ایشان از ابتدای جوانی تلاش می کرد تا مشکلات را از راه رسیدن به معارف حقه دین بردارند به همین جهت خداوند راه ورود ایشان را به کانون نشر و انتشار کتب و معارف امامیه گشود (شهری، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۷).

آیت الله رضا استادی از شاگردان و همکاران غفاری از جمله ویژگی های ایشان را حق شناسی، امانت داری، کمک های علمی وی به محققان و پژوهشگران برشمرده است، که تنها به قصد قربت انجام می داد (شرافت، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۳).

۲-۳. بررسی

با وجود این حقیقت که شخصیت علمی شیخ صدوق در دنیای تشیع یک شخصیت مثال زدنی است (خاتمی، ۱۳۹۷ش، ص ۳۱۲) و عالمان، دانشمندان و فقهای جهان اسلام شخصیت علمی و معنوی ایشان را با بهترین عبارات یاد کرده اند، براساس شواهد متعدد، غفاری نیز از جایگاه علمی رفیعی در مراکز علمی و حتی در سطح جهان اسلام برخوردار است. بزرگان و عالمان تلاش و زحمات شبانه روزی ایشان را ستوده و همواره از خدمات علمی ایشان قدردانی کرده اند. هر دو همانند ستاره ای درخشان هستند.

۳. فعالیت ها و مجاهدت های علمی

فعالیت های علمی و آموزشی از معیارهای مهم در کسب امتیاز شخصیت علمی و برازندگی علما و دانشمندان است که در مورد شیخ صدوق و علی اکبر غفاری نیز قابل تطبیق است. این دو دانشمند علوم دینی از این جهت، عملکرد شایسته و ممتازی داشته اند، که در این بخش از نوشتار به آنها پرداخته شده است.

۳-۱. شیخ صدوق

الف- مجاهدت در حفظ و گسترش معارف شیعه: شیخ صدوق جهت کسب فضایل و اخذ احادیث امامان معصوم (ع) از مشایخ عظام به شهرها، کشورها و مراکز علمی سفر کرده است. او ضمن ملاقات با مشایخ، خود نیز به تدریس و بحث می پرداخته است. وی برخی از کتاب های خود را در این سفرها تألیف کرده است.

شیخ صدوق بعد از اقامت در شهر ری از محضر مشایخ آنجا استماع حدیث کرد. ایشان در سال ۳۵۲ ه.ق. با کسب اجازه از رکن الدوله امیر آل بویه عازم مشهد شد (صدوق، معانی الاخبار، ۱۳۶۱ش، مقدمه، ص ۸). در بازگشت از مشهد وارد نیشابور و مرو شد و در آنجا از مشایخ بزرگ آن شهر استماع حدیث کرد. آن گاه به «ری» بازگشت (همان:

^۸ عنکبوت/۶۹.

مقدمه، ص ۲۰). سپس، در سال ۳۵۵ وارد بغداد شد از مشایخ آن دیار استماع حدیث کرد -شاید بعد از بیت الله الحرام- در سال ۳۶۸ در بازگشت به ری مشهد امام رضا(ع) را زیارت کرد و کتاب "الامالی" از آنجا گزارش شده است. بار دیگر از ری خارج و به دیار ماوراءالنهر سفر کرد و در بلخ، سرخس، ایلاق، سمرقند، فرغانه با مشایخ آنجا دیدار و سماع حدیث کرد. ملاقات شیخ صدوق با "شریف الدین أبو عبد الله" معروف به «نعمت» و درخواست تألیف کتاب "من لا یحضره الفقیه" در بلخ از قصبه ایلاق واقع شده است. شیخ صدوق در بازگشت از سفر فرغانه و ایلاق در نیشابور اقامت گزید و به ترویج اعتقادات شیعی پرداخت. تألیف کتاب "کمال الدین و تمام النعمه" در این دوران واقع شده و در مقدمه آن آرزوی خود را برای بازگشت به ری بیان کرده است. آن گاه به ری بازگشت و تا پایان عمر در آنجا بود (صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه پهلوان، ۱۳۸۷ش، ج ۱، مقدمه، ص ۴-۵). به این ترتیب، شیخ صدوق با أخذ روایات و تألیف ده ها جلد کتاب نفیس و ارزشمند، به اسلام و عالم تشیع خدمات فراوانی کرد.

ب- آثار علمی و تدوین و نشر احادیث: صدوق را یکی از ارکان مهم در انتقال آثار گذشتگان دانسته اند (رحمتی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۹۷). تبویب و تدوین حدیث با توجه به موقعیت زمانی صدوق و نبود یا کمبود امکانات نگارشی و تحقیقی در آن عصر، حاکی از تلاش طاقت فرسای او است. امروزه انجام چنین امر بزرگ با وجود امکانات زیاد حتی -از توان یک گروه علمی هم خارج است. همان طور که ذکر شد براساس نصّ شیخ الطائفة در الفهرست، مصنّفات شیخ صدوق به سیصد مصنّف می رسد. حال، اندکی از آن ثروت هنگفت باقی مانده است (صدوق، معانی الاخبار، ۱۳۶۱ش، مقدمه، ص ۷۲).

ج- ملاقات با شیوخ علم: شخصیت های نامداری که شیخ صدوق از محضرشان بهره علمی می برده، در منطقه جغرافیایی خاصی بسر نمی برده اند. آنها بنا به اقتضای شرایط سیاسی یا فرهنگی، هر کدام در یکی از نقاط جهان اسلام اقامت داشتند. صدوق به آن نقاط سفر می کرده تا از مشایخ عظام آنجا احادیث معصومین را اخذ کند. عبدالرحیم ربانی شیرازی موفق شده که نام ۲۵۲ تن از شیوخ صدوق را به دست آورد (همان، ۱۳۶۱ش، مقدمه، ص ۳۷-۶۸).

د- تربیت شاگردان: شیخ صدوق در طول عمر پر برکت خویش، شاگردان بسیاری تربیت نمود. با توجه به اینکه او از جوانی در زمینه اخذ و نشر احادیث بوده و در سفرهای متعددی با علمای بسیاری دیدار کرده، باید راویان از وی نیز بسیار بوده باشند (همان، مقدمه، ص ۶۹).

ه- مرجعیت در فتوا: شیخ صدوق علاوه بر شیخوخیت، اجازه در حدیث، نبوغ در علم و عمل، فرهنگ و جایگاه علمی، در فتواها نیز مرجعیت وسیعی داشت، سؤالات مختلفی از سراسر جهان اسلام و در زمینه علمی برای شیخ ارسال می شد. شیخ نیز جواب را به آنها صادر می کرد (همان، مقدمه، ص ۲۶).

۲-۳. علی اکبر غفاری

الف- توجه به اهمیت آثار ارزشمند متون حدیثی و آسیب زدایی از آنها: استاد غفاری به خاطر اهمیت و جایگاه متون حدیثی و انتقال آسیب‌هایی مانند فراموشی، اشتباه، اظهار نظر، اعمال سلیقه و بی‌توجهی ناسخان و ناشران به نسخه‌های بعدی از یک طرف و گسترش امکانات بیشتر نسخه‌های خطی از طرف دیگر، ضرورت تصحیح و تحقیق بر آنها را دو چندان یافته بود. ایشان در مقدمه "الغیبه" نوشته که وقتی کتاب تا بدین پایه از اهمیت برخوردار است، شایسته آن است که دوباره احیاء و انتشار یابد و در دسترس همگان قرار گیرد. و از هرگونه اشکال و افتادگی کلمات و تحریف مصون باشد بدان‌گونه که در خور بزرگی کتاب و شخصیت مؤلف آن باشد (نعمانی، مصحح: غفاری، ۱۳۹۷ق، ص ۹).

همچنین، ایشان در مقدمه "کمال الدین" نوشته که نسخ مطبوعه سنگی و حروفی این کتاب‌ها مشحون از اغلاط و سقطات است و من حتی به یک سطر از آنها اعتماد ندارم. آن‌گاه از مجالس دوستان و بزرگان اعتزال جستم و امر تصحیح را بر جمیع امور برتری دادم و از هیچ تلاش و کوششی در این کار فروگذاری نکردم. پیوسته در جستجوی به دست آوردن نسخه‌های اصل بودم و از دانشمندان و بزرگان تفحص می‌کردم، خواب را در امر تصحیح فرو گذاشته و در امر تحقیق، تلاش خود را بذل کرده بودم. شب و روز خود را در آراستن و ترتیب و مقابله نسخه‌ها صرف می‌کردم و چه شب‌ها که تا سحر بیدار ماندم و از بی‌خوابی رخساره بر صفحات کتاب نهادم. من از این که عمر خود را در این راه صرف کرده‌ام خوشحال و مسرورم، اما چه سود که اگر این اشکی که از چشمان من سرازیر است برای "سلمی" نباشد به یقین اشکی تباه خواهد بود^۹ (صدوق، کمال الدین، مصحح: غفاری، ۱۳۹۵ق، ج ۱، مقدمه، ص ۴).

ب- ارتباط علمی با علما: غفاری با اساتیدی دانشمند و فرهیخته‌ای همچون جلال‌الدین محدث‌ارموی، علامه ذوالقنون ابوالحسن شعرانی، علامه محمدحسین طباطبایی، علامه عبدالحسین امینی، آیت الله سیدکاظم گلپایگانی، آیت الله شیخ شهاب‌الدین اشراقی، آیت الله میرزا خلیل کمره‌ای (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۱۳۶۵ش: ص ۴)، شیخ محمد حسین زاهد، آیت الله محمدرضا تنکابنی، حاج آقارحیم (شهری، ۱۳۸۳ش: ص ۱۰۵) که هر یک در فن خود نادره زمان بودند، ارتباط علمی داشت که این ارتباط به وی دیدی بسیار ژرف در تفسیر و سایر رشته‌های علوم قرآنی بخشیده بود. همچنین، استاد با مراجع و دانشمندان معاصر دیگری همچون محمدتقی جعفری، هاشم حسینی تهرانی، حسن زاده آملی، محمدباقر بهبودی، احمدعابدی زنجانی، ربانی شیرازی، مصباح یزدی، جواد مصطفوی، عزیزالله عطاردی، محمدباقر همدانی، هاشم رسولی محلاتی (استادولی، ۱۳۸۳ش، ص ۶۹)، مرعشی نجفی، رضا صدر، سبط، مکارم، سبحانی، عسکری، دوانی و فلسفی رابطه دوستی و علمی داشت (همان، ص ۷۰). که در اینجا مجال بیان همه نیست.

ج- تدریس و تربیت شاگردان: استاد غفاری دانشمندی مخلص، با تقوا، بی‌ادعا، افتاده، متواضع، مجتهد، مبتکر و خالی از تعصب بود. آرای اجتهادی او در زمینه‌های رجال و حدیث همچنان راهگشا و روشنگر اهل تحقیق و پژوهش است. او با وجود آن که استاد دانشکده الهیات دانشگاه تهران، دانشگاه امام صادق و مدرسه عالی شهید مطهری بود و در

^۹ . إذا كان هذا الذمّ يعجز صبابه

علی غیر سلمی فهو دمع مضیع

مقاطع کارشناسی ارشد و دکترا تدریس می کرد، عنوان خادم العلم والدین را برای خود برگزیده بود (نعمانی، ترجمه: محمد جواد غفاری، ۱۳۷۶ش، مقدمه، ص ۱۰).

شاگردان استاد غفاری همواره شخصیت علمی و فضایل اخلاقی ایشان را ستوده‌اند. به ویژه آن محققان و اساتیدی که زمانی شاگرد ایشان بوده و حالا استاد دانشگاه‌ها و مراکز علمی شده‌اند. با تعدادی از این بزرگواران در حوزه قرآن و حدیث مصاحبه میدانی انجام شد. همگی به اتفاق ضمن استقبال از انجام چنین پژوهشی بسیار خرسند شده و با افتخار مراتب قدردانی خود را از استادشان اظهار داشتند. از جمله آن اساتید؛ از دانشگاه آزاد اسلامی دانشکده هیات واحد تهران شمال؛ دکتر مریم حاج عبدالباقی، دکتر مهریار شبابی، دکتر محمد قاسمی، همچنین، از واحد تبریز دکتر علیرضا رادبین بودند. ستایش جایگاه علمی استاد غفاری از لسان هم‌عصران و اعلام پس از او به ویژه شاگردان وی حکایت از شخصیت والای علمی استاد غفاری دارد.

د- تأسیس مکتبه الصدوق: یکی از اقدامات غفاری برای پیشبرد فعالیت‌های تحقیقاتی خود و احیای متون کهن اسلامی و انتشار صحیح اندیشه‌های ناب رسول خدا و آل ایشان ائمه، تأسیس انتشارات صدوق بود. که منشأ خدمات ارزشمندی در زمینه نشر آثار حدیثی در کشور گردید (شرافت، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۲).

ه- آثار علمی: منظور از آثار علمی غفاری آن کتاب‌هایی است که ایشان آنها را تصحیح، تحقیق، تعلیق، مقدمه نویسی، ترجمه و یا تلخیص کرده است. شمار کارهایشان حدود ۲۵۰ جلد است (مصاحبه آینه پژوهش، ۱۳۶۹ش، ص ۵۸). بدین وسیله، استاد غفاری همانند شیخ صدوق ذخائر فرهنگی شیعه را به آیندگان انتقال داده است. این آثار عبارت است از: تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین کاشانی، تفسیر عاملی، تفسیر روض الجنان و روح الجنان رازی، قصص قرآن غفاری و موسوی، الکافی کلینی، الأمالی مفید، الإختصاص مفید، التوحید صدوق، معانی الاخبار صدوق، من لایحضره الفقیه، ترجمه و متن من لایحضره الفقیه، تهذیب الاحکام طوسی، الإستبصار فیما اختلف من الاخبار طوسی، جامع المدارک خوانساری، النجعه فی شرح اللعنه شوشتری، منتقى الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان ابن شهید ثانی، الخزائن نراقی، المحججه البيضاء فی تهذیب الاحیاء کاشانی، تحف العقول عن آل الرسول حرانی، - الخصال صدوق، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال صدوق، روضه بحار الانوار [مجلدات ۷۴ و ۷۵]، شرحی بردعای ندبه طالقانی، - مقاتل الطالبین اصفهانی، بررسی تاریخ عاشورا آیتی، اشراف بر تصحیح و تنقیح نهج البلاغه، با همکاری بنیاد نهج البلاغه، نورالعین فی المشی الی زیاره قبرالحسین (ع) اصطهباناتی، الغیبه نعمانی، متن و ترجمه الغیبه، کمال‌الدین و تمام النعمه صدوق، البرهان فی علامات مهدی آخرالزمان متقی، اعلام‌الوری بأعلام الهدی طبرسی، عیون اخبارالرضا(ع) صدوق، معادن الحکمه فی مکاتیب‌الائمه کاشانی، تلخیص مقباس‌الهدایه (غفاری)، الاخبارالدخیله (شوشتری، آیات بینات فی حقیقه بعض المنامات (شوشتری)، بلد الامین البلد الامین و الدرع الحصین (کفعمی)، علاوه بر این، استاد غفاری در مصاحبه با نشریه کیهان فرهنگی تصحیح و تحقیق بر کتاب‌های؛ "البدایع علامه شوشتری، گروه‌رستگاران، شبهای پیشاور، مهدی

منتظر، تفسیر سوره قیامت، محمد ضیاء آبادی، فرج بعد الشده" را نیز ذکر کرده است (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۰).

و- توجه به ویژگی‌های برجسته آثار شیخ صدوق: استاد غفاری پیرامون اهمیت آثار صدوق در مصاحبه با نشریه آینه پژوهش فرموده که انگیزه ابتدایی خود را برای ورود به عالم تصحیح و تنقیح متون از آثار مرحوم صدوق گرفته و بنا به توصیه استاد ادبیات خود، با هر درسی متون سطح بالا از جمله آثار شیخ صدوق را مطالعه می‌کرد. در این مطالعات متوجه غلط‌های چاپی بسیار و یا معضلاتی در آنها می‌شد. او با خود می‌اندیشید که چرا باید ذخائر فرهنگ شیعه و آثار عالمان بزرگی که هر کدام ستاره‌ای درخشان و موجب آبروی این فرهنگ غنی می‌باشند این گونه در کنج انزوا رو به فراموشی بگذارد. ما که امروزه وظیفه تبلیغ اسلام و دفاع از فرهنگ شیعه را بر عهده داریم تا چه میزان به سلیقه و نظریات مجامع علمی و فرهنگی دنیا و طبقه متفکر و اهل مطالعه توجه کرده‌ایم (مردی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۱۴).

با کنکاش در مصاحبه‌ها و مقدمه‌های استاد غفاری انگیزه و توجه بیشتر ایشان به آثار شیخ صدوق از حیث حدیث بودن آنها، تنظیم متناسب بخش‌های کتاب‌ها و تنوع آثار بوده است. استاد در مصاحبه‌ها متذکر شده که مثلاً در کتاب "ثواب الأعمال و عقاب الإعمال" شیخ صدوق بخش‌های کتاب را متناسب تنظیم کرده است. او ابتدا از مسئله خلافت و امامت بحث کرده، بعد از گذشت چندین باب، آن‌گاه وارد باب عقاب شرک می‌شود. این نشان می‌دهد که مرحوم صدوق یک متفکر امامی مذهب بیدار است. همچنین استاد فرموده که آثار صدوق از نظر محتوا بسیار غنی، سنگین و دارای موضوعات بکری است؛ از جمله کتاب "معانی الأخبار" گرچه از نظر حجم کتاب کوچکی است اما از نظر محتوا بسیار غنی و سنگین است (مردی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۱۵).

ز- اهتمام به احیاء آثار بزرگان دین و اولویت آثار شیخ صدوق: استاد غفاری برخی از آثار عالمان و بزرگان دینی متقدم از جمله مفید، طبرسی، نعمانی (مفید، الامالی، ۱۴۰۳ق؛ طبرسی، ۱۳۳۸ش؛ نعمانی، مصحح غفاری، ۱۳۹۷ق) به ویژه از آثار محمدون ثلاثون؛ کتب اربعه (کلینی، ۱۴۰۷ق؛ صدوق، من لایحضره الفقیه، مصحح: غفاری، ۱۴۱۳ق؛ طوسی، الاستبصار، ۱۳۸۰ق؛ همو، تهذیب الاحکام، ۱۳۶۵ش) را احیاء، تصحیح و تحقیق نموده است. همچنین، ایشان برخی آثار بزرگان معاصر همچون علامه محمد تقی شوشتری (شوشتری: الاخبار الدخیله، ۱۴۱۵ق)، علامه ابوالحسن - شعرانی (فیض کاشانی، تفسیر منهج الصادقین، ۱۳۳۷ش)، آیت‌الله سید احمد خوانساری (خوانساری، ۱۳۵۵ش)، شهید مرتضی مطهری (استادولی، ۱۳۸۳ش، ص ۶۹)، را احیاء، تدوین و نشر نموده است. از دیدگاه ایشان آثار صدوق اولویت داشته و جایگاه ویژه‌ای دارند (مصاحبه آینه پژوهش، ۱۳۶۹ش، ص ۵۸). او در مقدمه معانی الأخبار نوشته: «از زمان آشنایی با کتاب، آرزو داشتم برخی از آثار شیخ مان صدوق را منتشر کنم، از این رو به دلیل اهمیت موضوع آن در بین کتاب هایش، این اثر گرانبها را از میان آنها برگزیدم. زیرا آن در بیان احادیث غریب و مشکلات اخبار از زبان ائمه اهل بیت (ع) است، گویی صدوق مانند فرهنگ لغت در فهم کلام آنان، در معانی الفاظ و اخبارشان است. در حالی که روزگار

همانند او را اجازه نداده است. پس تصمیم گرفتیم آن را شروع کرده و تصحیح و توضیح دادیم و برای چاپ آماده کردیم. (صدوق، معانی الأخبار، مقدمه، ص ۴)

در ادامه، نوشته که؛ «به پاس قدردانی از مجاهدت و مقام او، با مقاله ای به عنوان سخنی مختصر در نبوغ مؤلف، تاریخ زندگانی، تألیفات، شیوخ و شاگردانش، سفرهای وی در ممالک و شهرها و پایتخت های اسلامی و مناظره با علمای معاند، مقام والای وی در تحقیق، تبحرش در فن، مهارت او در درایه و شناخت او در رجال، کتاب را تزیین کردیم. (همان، مقدمه، ص ۵)

استاد در مقدمه «ثواب الأعمال» نوشته که «اولاً، در ترجمه روش ساده و بی‌پیرایه پیشینیان را اتخاذ کرده‌ام. و دیگر اینکه از ذکر تمام سند چون ملال آور بود خودداری کردم، لیکن سخن را بقسمی آوردم تا آنجا که سند معتبر است از آنجا که سند معتبر نیست تا حدی متمایز باشد و در پاره‌ای از موارد به اعتبار سند تصریح کرده‌ام و هر کجا که راویان سند از اهل سنت بودند و بخصوص آنجا که راوی که خود از امام علیه السلام نقل می‌کند سنی بود چنین آوردم که فلان کس از امام چنین روایت کرده است نه اینکه فلان گوید امام چنین فرمود، و نیز قرینه دیگرش اینکه راوی سند را از امام تجاوز داده و به رسول خدا (ص) رسانیده است. و این خود قرینه سنی بودن راوی است اگر چه توثیق شده باشد. گاهی راوی شیعه است لکن دوازده امامی نیست، در این گونه موارد هم سند را طوری نقل کرده‌ام که به قرینه معلوم باشد که راوی غیر امامی است. (صدوق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه غفاری، ص ۳) نمونه های زیر گواه این امر است.

نمونه ۱: روایت از راویان عامه و شاگردی محدثان سنی: در معانی الأخبار، ص: ۵۶ در حدیث؛ «حَدَّثَنَا أَبُو نَصْرِ أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ عُيَيْدِ النَّيْسَابُورِيِّ الْمُرَوَّانِيُّ بَنِيْسَابُورَ وَ مَا لَقِيْتُ أَحَدًا أَنْصَبَ مِنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مِهْرَانَ السَّرَّاجُ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَرَفَةَ الْعَبْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا وَ كَيْعُ بْنُ الْجِرَاحِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْرَائِيلَ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ ...» که صدوق ابونصر احمد بن حسین نیشابوری را با عبارت «مَا لَقِيْتُ أَحَدًا أَنْصَبَ» به صراحت تمایز راویان سنی را بیان می‌کند و قرینه ایشان در صحت حدیث شاگردی (معانی الأخبار، مقدمه، ص ۳۹) از این محدث سنی بوده است. (صدوق، معانی الأخبار، مقدمه، ص ۳۹) استاد غفاری نیز در تبعیت از شیخ صدوق در صحت روایتی که راوی آن عامی است متعرض نمی‌شود. بلکه همانند صدوق با قرینه هایی آن رامی‌پذیرد.

نمونه ۲: بی‌نیاز کردن محقق از مراجعه به اسناد: یکی از شیوه های غفاری در بررسی سندی این بوده که هر کجا که احتمال جعل، وضع و ساختگی بودن حدیثی می‌رفته تمام سند را نقل کرده و بحال روات آن تا حد ممکن پرداخته و در باره هر یک نقل اقوال علماء رجال را ارائه نموده تا خواننده را نیازی به مراجعه به اصل عربی که تمام سند در آن ذکر شده، نباشد (صدوق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه غفاری، ص ۳).

نمونه عملکرد غفاری در این زمینه؛ در کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۲۹۴ حدیثی نقل شده که؛ «وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكَّلِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْبَرْمَكِيُّ قَالَ

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو زُهَيْرٍ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ مُوسَى الْبَرْقِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الزِّيَّاتِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ كَمِيلِ بْنِ زِيَادٍ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع فِي كَلَامٍ طَوِيلٍ...

غفاری علاوه بر نقل تمام سند، به احوال راویان پرداخته و نوشته که «عمارۀ بن جوین بجیم مصفر- أبو هارون العبدی شیعی تابعی ضعفه العامۀ لثیعه: ظاهرا. و فی بعض النسخ «عمارۀ بن جریر» او «حریز» و کلاهما تصحیف. و اما ابراهیم بن یحیی راویه فلم أجد له لا فی رجال الخاصۀ و لا العامۀ.» (عمارۀ بن جوین بجیم مصفر- أبو هارون العبدی شیعی تابعی و ضعفش ظاهرا سنی بودن اوست. و در بعضی نسخه ها «عمارۀ بن جریر» یا «حریز» و هر دو تصحیف است. و اما ابراهیم بن یحیی از او روایت می کند که در رجال سنی و شیعه نیافتیم.)

همان طور که یکی از شیوه های صدوق این بوده که در بسیاری از موارد روایات با یک مضمون و با الفاظ و اسناد متفاوت (برای نمونه: در کمال الدین، ج ۲، باب ۴۴ حدیث ۵۱-۵۰) رادر کنار هم قرار داده است. او احادیث مناسب با یک موضوع را از کتب و اصول مختلف جمع آوری کرده تا محقق از مراجعه به اسناد بی نیاز باشد. (صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۴۷۹)

نمونه ۳: تبیین حکم شیخ صدوق: غفاری در مواردی که نظر کلینی یا طوسی متفاوت با نظر صدوق است، قول صدوق را تبیین می کند. به عنوان نمونه؛ صدوق نظر خود را در مورد حکم نگاه کردن در آئینه برای فرد محرم چنین نوشته است: «وَرَوَى حَرِيزٌ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ لَا تَنْظُرْ فِي الْمِرْآةِ وَ أَنْتَ مُحْرِمٌ لِأَنَّهُ مِنَ الزَّيْنَةِ»

استاد به استناد کتاب مرآة العقول می نویسد: که این جمله دلالت بر عدم جواز نگاه کردن محرم در آئینه دارد. اصحاب در این حکم اختلاف نظر دارند که اکثر می گویند حرام است و شیخ طوسی در کتاب خلاف می گوید که مکروه است و صحیح تر حرام بودن است و فرقی میان مرد و زن در این حکم نیست همان گونه که از خبر فهمیده می شود. (صدوق، متن و ترجمه من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۳۴۷)

به طور کلی باید گفت که این موارد نمونه هایی از دلالت بر تاسی استاد غفاری از شیخ صدوق در انتقال صحیح احادیث به آیندگان بوده است.

پورسی: شیخ صدوق با سفر به شهرها و کشورها و با حضور در مجامع علمی جهت کسب فضایل، أخذ احادیث معصومین با مشایخ عظام ملاقات کرده و در حفظ، جمع آوری، نشر، تعلیم، تبلیغ، حراست و انتقال آنها از گذشتگان به آیندگان تلاش و مجاهدت نموده است. ایشان با تدوین و تنظیم آثار معصومین چشمه ساری را جاری ساخت که نسل های آینده نیز توانستند از جویبار روان و زلال آن، نیازهای علمی و دینی بشریت را مرتفع سازند. چه آثار مستقل صدوق مانند "من لایحضره الفقیه" و چه آثاری که از شیخ صدوق روایت کرده اند. مانند "بحار الانوار" علامه مجلسی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰، ص ۱۰). به دنبال آنها عالمان شیعه بیشتر به انتقال کتاب های پیشین از طریق اجازه، کتابت و وجاده اهتمام ورزیده اند. نقد و تصحیح متون کهن یکی از راه های شناخت زندگی گذشتگان و آثار مکتوب آنها است

که موجب احیای آنها و ممانعت از نابودی این آثار ارزشمند می‌شود. احیا و بازیابی متون خطی و آثار گذشتگان در علوم مختلف اسلامی از مهم‌ترین راه‌های شناسایی و شناساندن فرهنگ و تمدن هر جامعه به شمار می‌رود. تصحیح و تحقیق این آثار سبب می‌شود تا گنجینه‌ای از علوم، احیا شده و در دسترس قرار گیرد (خاتمی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۴).

علی اکبر غفاری با شیوه احیاء، نقد، تصحیح و تحقیق بر این آثار ارزشمند به ویژه آثار صدوق، در حفظ، حراست و انتقال سیره و سخنان معصومین (ع) به آیندگان مجاهدت نموده و عمر پربرکت خود را فدای تحقیق و نشر این آثار ارزشمند نموده است. هدف ایشان تنها احیای متون نبوده، بلکه چاپ و عرضه آنچه برای جامعه مفید بوده و نیاز جامعه امروز آشنایی با فرهنگ اسلام و تشیع بوده است (مردی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۶).

نتیجه

از آنچه در این مقاله بیان شد، ضمن پاسخگویی به پرسش‌های مطرح شده در ابتدای بحث، وجوه مشابهت بین شخصیت علمی، خدمات و آثار استاد غفاری و شیخ صدوق تا حدی روشن شد. معلوم شد که:

۱- همان‌طور که شیخ صدوق با سفر به شهرها و کشورها جهت کسب فضایل، اخذ احادیث از مشایخ عظام، تدوین و نشر آنها در حفظ، حراست و انتقال این آثار ارزشمند از گذشتگان به آیندگان مجاهدت نموده و به اسلام و عالم تشیع خدمت کرده است. استاد غفاری نیز در عصر حاضر با نقد و تصحیح این آثار بزرگان دین نه تنها مانع از نابودی آنها شده بلکه استفاده از آنها را برای خوانندگان تسهیل و آنها را به آیندگان انتقال داده است.

۲- این شباهت‌ها به یقین ناشی از انگیزه و هدف یکسان این دو حدیث شناس بلند پایه مکتب ائمه‌ی معصومین است که هر دو هدفی جز عرضه آنچه که برای جامعه مفید بوده نداشته‌اند. چون نیاز جامعه آشنایی با فرهنگ اسلام و تشیع بوده است. ماندگاری و اثربخشی فعالیت‌های این دو عالم دینی نیز ناشی از همین نیت الهی آنها است.

۳- ماندگاری ذخائر فرهنگی شیعه مدیون مجاهدت‌های عالمانی همچون شیخ صدوق و علی اکبر غفاری است. زندگینامه، آثار و خدمات علمی این دو بزرگوار به عالم تشیع ارزشمند و قابل الگوگیری است.

منابع و مآخذ

۱. قرآن

۲. استادولی، حسین، ۱۳۸۳ش، *استاد غفاری نیم قرن تحقیق و تجربه*، کتاب ماه دین، تهران، شماره ۸۵ و ۸۶، آبان و آذر، ص ۶۵-۷۱.

۳. استادی، رضا، ۱۳۸۳ش، *روش استاد علی اکبر غفاری در تصحیح متون، علوم حدیث، زمستان ۱۳۸۳*، شماره ۳۴، ص ۱۸۲-۱۸۹.

۴. حرانی، ابن شعبه، ۱۴۰۴ق، تحف العقول، مصحح: علی اکبر غفاری، چاپ ۲، قم، جامعه مدرسین، قم.
۵. خاتمی، عاطفه، ۱۳۸۷ش، بررسی و مقایسه میزان تاثیر گذاری ابن بابویه ابن ولید بر شیخ صدوق، حدیث پژوهی، سال دهم، شماره - بیستم، پاییز و زمستان، ص ۳۱۱-۳۴۰.
۶. خوانساری، احمد، ۱۳۵۵ش، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، مصحح: علی اکبر غفاری، ۷ جلد، مکتبه الصدوق، تهران.
۷. رحمتی، محمد کاظم، ۱۳۸۳ش، نکاتی درباره اهمیت آثار شیخ صدوق، علوم حدیث، شماره ۳۰، ص ۱۹۶-۲۴۹.
۸. رضایی، مریم، ۱۳۹۴ش، روش های نقد و فهم از دیدگاه استاد علی اکبر غفاری، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما علی حسن بگی، دانشگاه اراک.
۹. سعدی شیرازی، ۱۳۵۹ش، مصلح الدین، بوستان، مصحح: غلامحسین یوسفی، انجمن زبان و ادبیات فارسی، تهران.
۱۰. شرافت، امیر حسین، ۱۳۸۳ش، گوشه هایی از یک زندگی سراسر پژوهش، پیام حوزه، بهار و تابستان، شماره ۴۱ و ۴۲، ص ۱۰۲-۱۰۸.
۱۱. شریفی، علی، ۱۳۸۵ش، یادنامه استاد علی اکبر غفاری، انتشارات راین، تهران.
۱۲. شوشتری، محمد تقی، ۱۴۱۵ق، الأخبار الدخيلة، مصحح: علی اکبر غفاری، چهار جلد، تهران، مکتبه الصدوق، تهران.
۱۳. شهری، محمد حسین، ۱۳۸۳ش، یادنامه استاد علی اکبر غفاری: شامل مقاله بهر اد جعفری، حسین استادولی، مهدی دشتی و اهل - تحقیق، سفینه، پاییز، دوره یک، شماره ۴، ص ۱۰۰-۱۴۲.
۱۴. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۴۰۰ق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه: علی اکبر غفاری، نشر صدوق، تهران.
۱۵. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۳۸۷ش، کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه: منصور پهلوان، مصحح: علی اکبر غفاری، دو جلد، دار الحدیث، قم.
۱۶. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۳۹۵ق، کمال الدین و تمام النعمه، مصحح: علی اکبر غفاری، دو جلد، چاپ دوم، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۱۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۳۶۱ش، معانی الأخبار، مصحح: علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی، قم.
۱۸. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۳۶۷ش، متن ترجمه من لا یحضره الفقیه، مترجم: علی - اکبر غفاری و محمد جواد غفاری و صدر بلاغی، مصحح: علی اکبر غفاری، ۶ جلد، نشر صدوق، تهران.

۱۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۴۱۳ق، من لا یحضره الفقیه، مصحح: غفاری، علی اکبر، چهار جلد، چاپ دوم، قم، دفتر- انتشارات اسلامی مدرسین حوزه علمیه، قم.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۳۸ش، إعلام الوری بأعلام الهدی، مصحح: علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۸۰ق، الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، مصحح: علی اکبر غفاری، چهار جلد، دارالحدیث الثقافیه، قم.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۶۵ش، تهذیب الاحکام: فی شرح المقنعه للشیخ المفید، مصحح: علی اکبر غفاری، ده جلد، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن، ۱۲۷۱ق، الفهرست، محقق: محمود رامیار، دانشکده هیات، مرکز تحقیقات و مطالعات، مشهد.
۲۴. غروی نائینی، نهله، ۱۳۸۴ش، روش تحقیق تصحیح و تعلیق استاد غفاری در کتاب من لا یحضره الفقیه، پژوهش دینی، شماره- دوازده، زمستان، ص ۳۳-۵۱.
۲۵. فیض کاشانی، ملافتح الله، ۱۳۳۷ش، تفسیر کبیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، حواشی: ابو الحسن شعرانی، مصحح: علی- اکبر غفاری، کتابفروشی اسلامی، تهران.
۲۶. کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ق، الکافی، مصحح: علی اکبر غفاری، ۸ جلد، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۲۷. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، بحار الانوار، مصحح: جمعی از محققان (مصحح جلد ۷۴ و ۷۵: علی اکبر غفاری)، ۱۱ جلد، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت.
۲۸. مردی، عباس علی، ۱۳۸۱ش، مردی از تبار نور، آینه پژوهش، سال پانزدهم، شماره ۴، مهر و آبان، ص ۱۱۳-۱۳۰.
۲۹. مصاحبه، ۱۳۶۵ش، گفتگو با استاد علی اکبر غفاری، آینه پژوهش، دوره یک، شماره ۳، شماره پیاپی ۳، آذر و دی ماه، ص ۵۶-۶۵.
۳۰. مصاحبه، ۱۳۶۹ش، استاد علی اکبر غفاری احیاگر میراثی از تشیع، کیهان فرهنگی، خرداد، شماره ۲۷، ص ۳-۱۰.
۳۱. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، ۱۴۰۳ق، الأمالی، تحقیق: حسین استادولی، علی اکبر غفاری، یک جلد، جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه، مؤسسه نشر اسلامی، قم.
۳۲. منتظری، مجتبی، ۱۳۸۷ش، نقد و تصحیح حدیث از منظر استاد علی اکبر غفاری، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما کامران- ایزدی، مشاور احمد پاکتچی، زمستان، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشکده هیات و معارف اسلامی و ارشاد، تهران.
۳۳. نجاشی، احمد بن علی، ۱۳۶۵ش، رجال النجاشی، چاپ ششم، جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه، مؤسسه النشر الاسلامی، قم.

مجله نامه الهیات، سال پانزدهم، شماره پنجاه و هشتم، بهار ۱۴۰۱

۳۴. نعمانی، ابن ابی زینب، ۱۳۷۶ ش، الغیبه، مترجم: محمد جواد غفاری، نشر صدوق، تهران.

۳۵. نعمانی، ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ ق، الغیبه، مصحح: علی اکبر غفاری، صدوق، تهران.